

לחלק של מראת הצדק על כללי הש"ס יש מעין שם משנה שהוא כולל את המלים "ים התלמוד". בשער הספר נאמר: "מראת הצדק על ים התלמוד", כך מתואר הספר בהקדמת המו"ל¹⁷⁶ וכיוצא בזה כותבים רבני אמשטרדם הספרדים בהסכמתם: "... מגלה עפה... כתובה על הלוחות¹⁷⁷... ועל ים התלמוד". בפנים הספר נמצא כמעט בראש כל אות חדשה של הערכין כותרת בנוסח זה: "מראה הצדק מים התלמוד אות (פלונית)". כנראה שכך נקרא החלק השני של הספר — חלק כללי הש"ס — כדי להבדילו מן החלק הראשון — מפתח של"ה — שנקרא בפנים רק בשם "מראה הצדק". מדפיסי "חידושי התורה" הכירו ללא ספק את ספר "מראת הצדק", וכמובן שלצרכיהם היה רצוי יותר להשתמש בספר יותר ישן עד כמה שאפשר. אבל, מכיון שמראת הצדק קשה לשימוש, עשו את הקיצור שלהם מפתח האהל, ומתוך שרצו להעמיד פנים שיש כאן ספר חדש וכדי להעלים את המקור שממנו שאבו את קצורם, קראו את קיצור כללי הש"ס שלהם בשם "ים התלמוד" על פי השם שנקרא החלק השני של מראת הצדק¹⁷⁸.

ח

כפי שהראינו לעיל¹⁷⁹ היו מצויים בכת"י ספרי-עזר לדרוש שהיו נמסרים מיד ליד בחוגי הדרשנים ובחורי הישיבות. כדוגמת ספרי-העזר לדרוש היו קיימים גם ספרי עזר לפלפול החילוקים, לבד מספר סוגיות התלמוד של ר' משה מרוהאטין. על עובדא זו מעיד הלה בהקדמתו לספרו: "ורבו המחברים בזה הענין, רבי¹⁸⁰ המגין. חברו לנפשותם, כפי גודל שכלם ורוחב דעתם". כלומר, ראשי הישיבות שהיו עמוסים לעייפה בנטל אמירת חילוקים ארבע וחמש פעמים בשבוע¹⁸¹ היו עורכים לעצמם מעין מדריך לשימוש הפרטי, כדי להקל על עצמם את מלאכת הכנת החילוקים. שני קבצים כאלו בלשון אידיש הגיע לידינו¹⁸², והם קודמים בזמן לקובץ סוגיות התלמוד של ר"מ מרוהאטין. לקובץ של כללי חילוקים מעין אלה רומז כנראה גם בעל גודע ביהודה בחידושי על הש"ס, וז"ל: "אמנם לפי מה שאני רגיל לפרש וכן קבלתי מסוגיות התלמוד, דדרכו של רש"י לפרש כל הסוגיות משניות וברייתות לפי ההנהגה אמינא ולא לפי המסקנא כדי שתהי' ריהטת הסוגיא נכונה"¹⁸³. כלל זה לא

סגנון לשונו מזכיר בהרבה את לשונם של שערי ספרי כללי הדרוש והקדמותיהם. תחיד"א נבדל מהם רק בזה שהוא מודיע שכוונתו בספריו היא לצעירים שהם מתחילים להתחנך במלאכת הדרוש (ומעין זה כתב גם בשער יעיר און: "אסף אסיפם לקטני ישראל מילדי העברים צאן קדשים צאננו מאלפיות"). מאלפיות מלשון ילף, הצעירים הדרושים ומאלפים), דבר שהיה נהוג מאז בארצות הים התיכון. ר' למשל מקורות לתולדות החינוך ח"ב עמ' ק"ט, קכ"ד (והשוה שם הע' 4), רכ"ו; ח"ג עמ' ב"ה ועוד.

176 ר' לעיל עמ' 104.

177 כלומר, כוללת מפתח של ספר שני לוחות הברית.

178 ואפשר שע"י כך נתכוונו גם להכין לעצמם אמתלא, שאם יאשימום בגנבה יוכלו לטעון שגם בעל פתח האהל שאב ממראת הצדק על ים התלמוד.

179 עמ' 105.

180 ר' לעיל הע' 67.

181 ר' לעיל, עמ' 94.

182 ר' על הפלפול, הע' 141.

183 צל"ח לב"מ מהדו"ת לדף פ"ב ע"א, רש"י ד"ה לימא.

מצאתי בסוגיות התלמוד של ר"מ מרוהאטין¹⁸⁴. כנראה שבעל צל"ח רומז כאן לקובץ אחר של כללים שגם הוא נקרא "סוגיות התלמוד"¹⁸⁵. מעתה השאלה נשאלת מאליה — מהו מקורם של "סוגיות התלמוד" שבחידושי התורה? האם יש לפנינו קובץ, או קיצור של קובץ, חדש; או שבעלי חידושי התורה קצרו את "סוגיות התלמוד" של ר"מ מרוהאטין ושמו בכליהם.

והנה השוואת החומר שבחידושי התורה עם זה של "סוגיות התלמוד" מלמדת אותנו, שאין בכל י"ט הכללים שבחידושי התורה אף כלל אחד שאינו נמצא בצורה יותר מלאה, בהשלמת דברים ובתוספת משא ומתן, בסוגיות התלמוד של ר"מ מרוהאטין¹⁸⁶. עובדא זו לעצמה, וביחוד אם אנו עושים לה סעד ממה שלמדנו למעלה על דרכם ומעלליהם של בעלי חידושי התורה בשימוש בשני חלקי ספר פתח האהל, כבר יש בידה ללמדנו שאין "סוגיות התלמוד" שבספר חידושי התורה אלא לקט וקיצור מ"סוגיות התלמוד" של ר"מ מרוהאטין; קיצור ארעי עשוי לפי טעמו המוגבל של המקצר ובהתאם לקוצר השגתו — הוא הכניס לקיצור שלו דברים שסבור היה שהוא מבינם, והשמיט את כל הדברים שנראו לו מסובכים מפני שהיו למעלה מהשגתו. אולם, כדי להעלים את עקבות המקור שממנו שאב את הכללים, שינה המקצר את סדר הסימנים, ואף פצל סימנים והעביר את חלקיהם למקומות שונים.

כך למשל, בספר סוגיות התלמוד בסופו נמצא סעיף ארוך, סעי' מ', מכללי רש"י ותוספות שמתחיל בלשון זו: "עתה אתחיל מסוגיות רש"י מה שמצאתי בספר מהררי נמרים"; והכוונה היא ל"כללי הגמרא ממוהר"ר עמנואל" (הנמצאים במהררי נמרים) שער ג' פרק ב' 187. קרוב לסוף הסעיף בסוגיות התלמוד מתחילים כללי התוספות: "וכל מקום שתמצא בתוספות הלשון פירוש יש שם פירוש אחר". כלל זה אינו נמצא במהררי נמרים, אבל כל דיבור זה והדיבור שלאחריו: "כל ואם תאמר..." הוא תמצית מכללי שמואל לר"ש י' סיד 188. הכלל הראשון נמצא בסוגיות התלמוד שבחידושי התורה, סי' י"ב, ולמראית-עין בין שני סי' העוסקים בתוספות. אולם המעיין היטב יראה שאין כאן אלא אחיות עינים: סי' י"א אינו באמת אלא דיון בסוגיא לפי פירוש רש"י ותוספות, ואינו מכללי התוספות. סי' י"ג לשונו כך:

184 ר' לע"ע מ"ש המו"ל בצל"ח שם בהערה. ור' עוד דרכי הגמרא לר"י קנפנטון הוצ' רא"ה ווייס, עמ' 16, ד"ה מנהג.

185 סוגיות התלמוד, או סוגיות הש"ס, היו השמות הרגילים לקבצי כללים אלו. כך נקראים גם שני הקבצים בלשון אידיש שנזכרו לעיל. כפי שהערנו לעיל (הע' 86) "סוגיא" בלשון בעלי החילוקים מובנה סוג ידוע של חילוק או פלפול. השם מובנו אפוא "חילוקי התלמוד". כלומר, דוגמאות והדרכות לעשיית חילוקים מסוגים שונים. שריד מקובץ אחר שהיה מסודר בסדר א"ב לפי דוגמת מראת הצדק ופתח האהל, נמצא בחידושי התורה בעמוד אחד, בין לקט יוסף וסוגיות התלמוד (פ"ב ע"ב, ואין לו זכר בשער מפני שכנראה נזדמן באמצע ההדפסה). קיצור זה כנראה מקורו בכת"י של תלמיד שרשם רשימות של מ"מ לסוגיות (ר' לעיל הע' 129) והמקצר נתקשה בקריאתו, ואף לא הבין בהן דבר וחצי דבר, כי כל הרשימה מלאה שבושים וזרויות וחבל לבזבז עליה אפילו דיון קצר.

186 והרי רשימה משווה של המקבילות לפי הסדר של חידושי התורה: א=יא; ב=טז; ג=ב; ד=ח; ה=א; ו=ג; ז=כז; ח=כב; ט=כד; י=לה; יא=לד; יב=מ; יג=כו; יד=ד; טו=ד; טז=ט; יז=ו; יח=לא; יט=י.

187 ר' מהררי נמרים, דף י' ע"א.

188 ר' כללי שמואל בספר תמת ישרים דף ב' ע"ג, ד"ה ודרך (בהוצ' ירושלים בעמ' ח').

"תוספות מקשה תימה ואומר עליו וי"ל ויש לתרץ בדרך אחר דברי התוספות...". וכל הדיבור אין לו לא טעם ולא מובן, שהרי מה בכך אם התוספות אומרים "תימה" ואח"כ אומרים "וי"ל". יתר על כן, מה שייך לתרץ דברי התוספות בדרך אחר ועדיין לא תירצנו אותם בדרך ראשון. אולם, כל הזרות הזאת היא תוצאה מן הנסיון של המקצר לטשטש את עקבות מקורותיו. הקושי בלשון "תימא... וי"ל" שבתוספות נתבאר בחידושי התורה בסי' ז', ושם מוצעת דרך אחת ליישב קושי זה. בסי' י"ג מוצעת דרך אחרת ליישב את הקושי הנ"ל, אולם שני הסעיפים האלה אינם אלא "סוגיא" אחת בסוגיות התלמוד, של ר"מ מרוהאטין, סי' כ"ז; ושם יש אף דרך שלישית ליישב את הקושי של "תימ" ... וי"ל"¹⁸⁹. כדי לטשטש את מעשה ה"לקיחה" חילקו בעלי חידושי התורה את הסימן וע"י כך קלקלו את מובנו¹⁹⁰.

ולא רק בעלי חידושי התורה הסיגו את גבולו של ר"מ מרוהאטין, אלא שבאו אחרים ושמו את כל ספרו בכליהם. בספרי הביבליוגרפיה¹⁹¹ נרשמה רק הוצאה אחת של ספר סוגיות התלמוד, והיא כנראה הוצאת המחבר עצמו ונדפסה בזאלקווא. וזה לשון הקולופון: "ותשלם המלאכה ביום ה' ג' ימים בחודש אלול משה מלמד תורה לבני ישראל לפ"ק", כלומר, שנת תנ"ג. אולם קיימת גם הוצאה יותר מאוחרת מן הספר הזה¹⁹² וז"ל הקולופון שלה: "ותשלם המלאכה בר"ח אלול נח"ת לפ"ק", כלומר, תנ"ח. ההוצאה השנייה היא הכפל מדויק¹⁹³ של ההוצאה הראשונה, והמו"לים השתדלו אפילו לחקות את לשון הקולופון של ההוצאה הראשונה בסגנון ובקביעת התאריך. על כן מפליא הוא ביותר שאין בהוצאה השנייה שום זכר למקום הדפוס ושם של המו"לים, וביחוד שאין רמז לעובדא שהספר כבר נדפס פעם אחת. אלמוניות זו מלמדת שהספר נדפס בלי רשותו של המחבר והמדפיס רצה להעלים את זהותו¹⁹⁴.

בעלי חידושי התורה השתמשו לצורך קיצורם בהוצאה של שנת תנ"ח כפי שמוכח מן הראיות דלהלן:

בחידושי התורה סי' י"ב נאמר: "כל מקום שתמצא בתוספות הלשון פירוש יש שם פירוש אחר מפורש והתוספות נשמר מזה¹⁹⁵ ואם לא תמצא שם פי' אחר תראה בשכלך איך הייתי יוכל או ברש"י או משום ענין ללמוד הפי' בלא תוספות ואז תמצא שהיית יכול לטעות כפי' אחר...". בהוצאה השנייה הלשון הוא כך: "כל מקום... ואם לא תמצא שם ו שם פי' אחר תראה בשכלך איך הייתי יוכל או ברש"י או בשום ללמוד הפירוש בלא התוספות...". את הלשון המגומגם הזה ניסו בעלי חידושי התורה לתקן בלא הצלחה יתירה: את "ושם" השמיטו ואת

189 למובן הדברים ר' על הפלפול עמ' קנ"ב.

190 וכיוצא בכך עשו גם בסי' י"ד וט"ו, שהם באמת סימן אחד, סי' ד', בסוגיות התלמוד, ואין להפריד בין הדבקים.

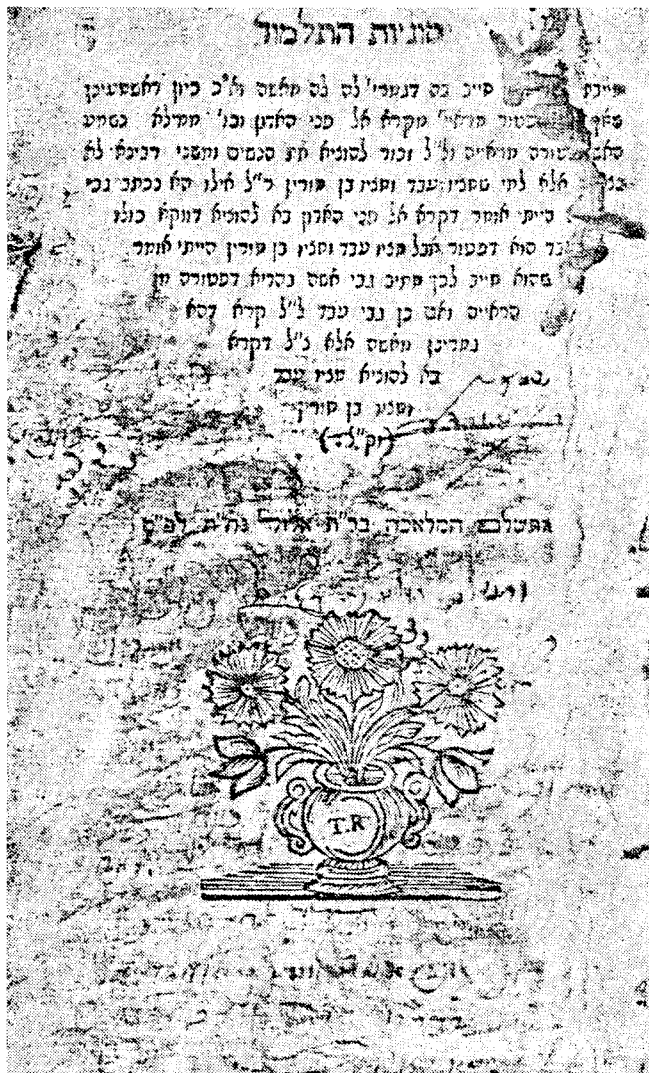
191 ר' לעיל הע' 33.

192 שלא נרשמה עד כמה שידוע לי רק ע"י שטיינשניידר (כנר' ע"פ וולף) בקטלוג הבודליאנה שלו עמ' 1798 מס' 6455.

193 חוץ, כמובן, משגיאות דפוס.

194 על סמך ראשי התיבות הלטיניים T.R. המופיעים בדגל המדפיסים של הוצאה זו (ר' בפנים) משער ידידי ר"מ שמלצר נ"י שהוצאה זו נדפסה בהמבורג בבית הדפוס של תומאס רוז (Thomas Rose). ר' פרידברג, תולדות הדפוס העברי בערי אירופה המרכזית, עמ' 52.

195 השוה ספונות ספר שביעי, עמ' פ"ז ואילך ועמ' צ"א.

שער "סוגיות התלמוד", [המבורג ?], תנ"ח

"בשום" שינו ל"משום ענין". אולם בהוצאה הראשונה הנוסח הוא ישר וחלק: "כל מקום שתמצא... יש שם פרוש אחר או ברש"י או בשום מפורש¹⁹⁶ והתוספות נשמר מזה, ואם לא תמצא שם שום פירוש אחר תראה בשכלך איך הייתי יוכל ללמוד הפירוש בלא התוספו' ואז תמצא...". המלים "או ברש"י או בשום" נכנסו כנראה מן הגליון שלא במקומן בהוצאה השנייה, והמלה "שום" נשתבשה ל"ושם", וכך נתקלקלה הלשון בהוצאה השנייה, שממנה קצרו בעלי חידושי התורה.

כיוצא בו, בחידושי התורה סי' י"ט: "... אבל עכ"פ הבין ש ת ו ר כ ח עמו אשר לא עמד על דעתו... וי"ל דהתרצנים מוכיח את המקשנים ביתור לשונם שהם מידת רצונו קושיותו והוא לא הבין אותם". בהוצאה השניה נאמר כך: "... אבל עכ"פ ראה והבין ש ו ו כ י ח עמו אשר לא עמד על דעתו... וי"ל דהתרצנים מוכיח את המקשני' ביתור לשונם שהם מידת י ר צ ו נ ו קושיותו והוא לא הבין אותם". בעלי חידושי התורה לא הבינו את המלה "שוויכח" ושנו אותה ל"שתווכח", וכמו כן לא הבינו מה פירוש "ירצונו" והשמיטו את הו"ד וכתבו במקומה "רצונו" שלפחות מובנה ידוע¹⁹⁷. אולם בהוצאה הראשונה נאמר: "... אבל עכ"פ ראה והבין שוויכח עמו על אשר לא עמד על דעתו... וי"ל דהתרצנים מוכיח את המקשנים ביתור לשונם שהם מידת י ר צ ו ל ו קושיותו והוא לא הבין אותם". מדפיסי ההוצאה השנייה לא הבינו ש"וויכח" היא בבנין פיעל, כלומר, שנתווכח, ושינוהו לווויכח¹⁹⁸, ובעלי חידושי התורה תקנוהו ל"שתווכח". כיוצא בכך תקנו מדפיסי ההוצאה השנייה בלי הצלחה את המלים "מידתירצו לו", וע"פ תיקונם ניסו גם בעלי חידושי התורה את ידם בתיקון, ושוב ללא הצלחה. אולם בהוצאה הראשונה צ"ל "מידתירצו לו", והוא הנכון, וע"פ זה כל הדיבור מובן למעיין ולמבין.

וכיוצא בכך, בחידושי התורה סי' י"ח: "כשהתרצן משיב תירץ ויש לו תירץ אחר יותר טוב ואם כן למה לא משיב זה התירץ. אין לומר דהתרצן משיב באמת זה התירץ. אם כן איך נפל המקשן על הקורה זו¹⁹⁹... ואם תאמר אם כן דלמא המקשה מקשה באמת תירץ זה והיאך נפל המקשה על הקורה". והדברים הם ההפך ממש מן האמור בהתחלה. בהוצאה השניה נאמר: "כשהתרצן... ואם תאמר אם כן דלמא המקשן מקשה באמת תירץ זה היא היאך נפל על הקורה המקשן". הלשון מגומגם אבל יש לו מובן: היאך וכו' היא תשובה להוכיח שאין לומר "דלמא המקשן" וכו'. אולם, גם כאן גובעים כל הקשיים משיבוש שנפל בהוצאה הראשונה. שם נאמר כך: "... אם תאמר אם כן דלמא המקשן מקשה באמת תיר' וה מ י א היאך נפל על הקורה המקשן". את האותיות "וה" תקנו כהוגן בהוצאה השניה ל"וה". אבל במקום "מ"א" צ"ל "מ"א", כלומר "מאי אמרת", וזה מוסב על ראשית הדברים: "אין לומר דהתרצן משיב באמת... אם כן איך נפל המקשן" וכו'²⁰⁰.

ונסיים בדוגמא אחת שיש בה מן המאלף עד כמה נתקשו אפילו בני אותו הדור, בהבנה הנכונה של הסכימות הפורמאליות של החילוקים. בסעיף ט' של סוגיות התלמוד שבחידושי התורה נאמר כך: "כשיש מקשן אחד ושני תרצנים והמקשן יכול להקשות בלא זאת וי"ל²⁰¹ דהמקשן לא רצה להקשות בל"ז²⁰² כי יש לומר תירץ של התרצן ראשון אבל עתה סותר אותו ש ה ת ר צ ו נ הראשון סבר שהמקשן לא רצה להקשות בל"ז כי יש לומר תירץ של התרצן השני ועתה נסתר אבל לא הירגש²⁰³ המקשן בתרוץ ראשון. התרצן השני סבר להיפוך כאשר אמרתי דמק-

197 ואין כאן המקום לבאר עד כמה שיבשו את כל כוונת ה"סוגיא" ע"י קיצוריהם ותיקוני הסגנון שהכניסו.

198 בהתאם למבטא של ויכוח במזרח אירופה. ואולי יש כאן שגיאת דפוס.

199 בטוי רגיל בלשון בעלי פלפול החילוקים. מובנו — איך נתקל ונכשל בהבנת דבר פשוט בשביל התקלה שטמן לו בעל מחלוקתו.

200 כדי לשמור על שפיות דעתו של המעיין איני נכנס בבאור הסוגיא והגהתה. ולא הבאנו ממנה אלא מה שנחוץ להוכיח שבעלי חידושי התורה שאבו מסוגיות התלמוד דפוס תנ"ח.

201 ויש לומר. 202 בלא זאת.